

KOMPLEX MŰVÉSZETI PROJEKTEK AZ ÓVODAPEDAGÓGUS ALAPKÉPZÉSBEN

NAGYNÉ ÁRGÁNY BRIGITTA

Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem, Kaposvár, Magyarország

nagyne.argany.brigitta@uni-mate.hu

Összefoglaló

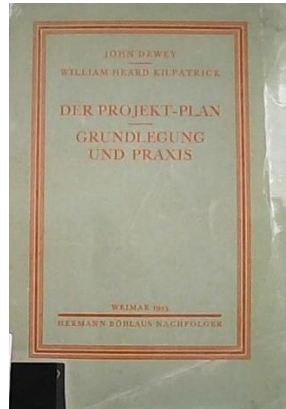
A pedagógiai projekt valamely komplex téma önálló tevékenység általi feldolgozásaként értelmezendő. Tanulási technika, módszer és tanulási egység az ismeretszerzés folyamatában (Nádasi, 2010). Ehhez kapcsolódva a komplex művészeti projektek célja az oktatás bármely szintjén legfőképp a művészetek önkifejezést, önismeretet, társas kapcsolatokat, kreativitást fejlesztő szerepének megvalósítása a művészeti nevelés sajátos lehetőségein keresztül. Az óvodapedagógusok képzésében a komplex művészeti projekt olyan megközelítés, mely a szokásos tanítási formákat felbontva, az oktatást egy téma köré csoportosítva, azt minél több oldalról feldolgozva, a résztvevők egyéni képességeire és kreativitására építve jön létre, támogatva a hallgatók egyéni tanulási útjait, lehetővé téve a művészeti tevékenységekben rejlő összefüggések mélyebb megtapasztalását, az átélt élmények szellemi és érzelmi hatását. Jelen írás célja gyakorlati példákon keresztül ráirányítani a figyelmet a képzés során eredményesen megvalósítható művészeti projektekre. A bemutatandó projektek egy közösen választott téma (pl.: mesefeldolgozás, évforduló, évszakhangverseny) feldolgozását mutatják be a hallgatók leendő hivatásához szervesen kapcsolódó komplex művészeti aktivitásokkal (zene, irodalom, képzőművészet, tánc). A projektmunkák szakaszai Karl Frey (2012) négyfázisú modellje alapján valósultak meg, melynek során az egyes fázisok kidolgozása a résztvevők konszenzusán és kreativitásán alapult. A zenei tevékenységek szóló- és kóruséneklést, hangszeres produkciókat, hangszerkészítést foglaltak magukban. Az irodalom területén mesék dramatizálása, versek tolmácsolása, illetve a projektekhez kapcsolódó szöveges tartalmak összeállítására (pl.: forgatókönyvek), a képzőművészet területén a kapcsolódó tartalmak vizuális megjelenítésére (képek, díszletek), a mozgásművészet terén pedig táncprodukciók bemutatására került sor. A közös munkák kérdőívvel történő hallgatói értékelése igazolta az ilyen jellegű tanulásszervezés és oktatási módszer sikerességét e területen.

1. Bevezetés és elméleti megközelítés

Az alapfokú oktatásban a projektalapú megközelítés, mint pedagógiai módszer elterjedőben van, ugyanakkor a felsőoktatás területén még rendhagyónak számít a tudás átadásának e formája. Jelen tanulmány célja több gyakorlati példa bemutatásával ráirányítani a figyelmet a felsőoktatás egyes területein eredményesen megvalósítható kreatív művészeti projektekre, az ezekben rejlő, a hallgatók kompetenciáit széles körben támogató és fejlesztő lehetőségekre (nem csak a művészeti nevelés terén!), ezáltal felvázolni a projektoktatás lehetséges útjait, feltételeit és kereteit az oktatás e formájára koncentrálni. A témához kapcsolódó alapfogalmak tisztázását és azoknak a pedagógiai folyamatok során való értelmezését követően a címben jelzett témakör bemutatására kerül sor a témaválasztás, a tervezés, a szervezés, a megvalósítás és az értékelés fő szempontjait érintve.

A „projekt” kifejezést pedagógiai értelemben R. Richardson alkalmazta először 1900-ban az Egyesült Államokban a szakmát tanuló fiatalok oktatása során. A későbbiekben ezt az elképzelést terjesztették ki a reformpedagógia jeles képviselői (John Dewey és William Heard Kilpatrick, 1935) a szakképzésen kívüli oktatásra, a befogadásra épülő oktatás ellenpólusaként. A pedagógiai projekt valamely komplex téma önálló tevékenység általi feldolgozásaként értelmezendő, melyben a téma felvetése, feldolgozása a résztvevők önállóságán alapul és melyben a pedagógusok szerepe ennek az önállóságnak a támogatása (M.Nádasi, 2010). A projekt értelmezhető tehát tanulási technikaként, módszerként és tanulási egységként az ismeretszerzés folyamatában, melynek során az elsajátítás egy aktív, tapasztalatokra épülő és élményekben gazdag alkotómunka része. A munkafolyamat során a

résztevők kiválaszthatják és preferálhatják bizonyos határokon belül a saját érdeklődési körüknek megfelelő és képességeikhez igazodó területeket, dolgozhatnak önállóan és csoportosan a projekt egy-egy résztermájához kötődően. A projektmunka során változik a tanári szerep, illetve máshová helyeződnek a hangsúlyok. Az együttműködést segítő, a folyamatokat koordináló, a felmerülő problémákat kreatívan és rugalmasan kezelő, elsősorban tanácsadói, mondhatni alkotó partneri szerepkör kerül a középpontba, mely másfajta szakmaiságot, szervezőkészséget és felelősséget jelent, mint az ún. hagyományos tanári szerepek.

1. sz. ábra Dewey és Kilpatrick alapkönyve (1935)

(Forrás: <https://www.buchfreund.de/de/d/p/94503822/der-projekt-plan-grundlegung-und-praxis> 2023.07.01.)

A projektmódszer a hagyományos tantárgyi rendszer fellazítását igénylő, komplex feladatokra, a tanulók érdeklődésére, a tanárok és a diákok közös tevékenységére építő módszer, melynek kidolgozásakor cél lehet például egy gyakorlati feladat (pl.: egy tárgy tervezése), egy esztétikai élmény átélése vagy akár egy probléma kreatív megoldása. E módszer sajátossága egyrészt a nagyfokú szabadság, másrészt az ismeretek, jártasságok, szokások stb. indirekt módon való elsajátítása, hiszen a tanulás nem célja, hanem eszköze a tevékenységnek. Ugyanakkor nagyfokú önállóságot feltételez a résztvevők részéről, mely lehetőséget ad az ismeretek integrálására. Megvalósításának nehézségei közé tartozik, hogy igényli a szoros tantervi keretek megbontását, a megszokott szervezeti keretek közé nehezebben illeszthető, ezért az iskolai gyakorlatban jórészt esetenkénti alkalmazása jellemző. (Lada, 2009) *L. Ritók Nóra* így összegzi a projekt ismerveit: „*A projekt komplex ismeretszerzést biztosít. Olyan szerteágazó hatásrendszerben szervezett tevékenység ez, mely több terület összekapcsolásával éri el célját. Mindennél jobban fejleszti a kreativitást, a képességeket, miközben az ismeretek feltárása, bevésése és alkalmazása is megtörténik*” (L.Ritók, 2008:9)

A tevékenységek alapján folyamatorientált, illetve eredményorientált pedagógiai projektekről beszélhetünk. Témáik szerint a projektek lehetnek a tananyaghoz kötöttek, továbbá ahhoz közvetlenül nem szorosan kapcsolódók, míg szervezeti kereteket tekintve lehetnek órakereten belüliek, illetve tanítási időn kívüliek. Időtartam alapján beszélhetünk rövid-, közép- és hosszútávú (pl. egy tanévet átölelő) projektekről. (Verők és Vincze, 2011)

A projektmunka négy fő szakasza *Karl Frey* (2012) alapján (négyfázisú modell): témaválasztás és célkitűzés (a téma gyűjtése, kiválasztása és a célok megfogalmazása), tervezés (a projekt folyamatának megtervezése, projektterv/”mind-map” készítése, feladatok, munkaformák stb. meghatározása), kivitelezés majd lezárás (pl.: előadás, kiállítás) és értékelés.

2. sz. ábra A projekt módszer – Karl Frey könyve (2012)

(Forrás: <https://www.beltz.de/fachmedien/paedagogik/produkte/details/3681-die-projektmethode.html>
2023.07.01.)

A projektoktatás kritériumai *M. Nádasi Mária* alapján az alábbiak (*M. Nádasi, 2003*):

- A kiindulópont a tanulók problémafelvető kérdése, a tervezés közösen valósul meg.
- A projekt tevékenységei valóságos helyzetekhez kapcsolódnak és lehetőséget adnak az egyéni és a csoportmunkára is.
- Kidolgozása összefüggő, hosszabb időtartamra nyúlik.
- Nem kizárólag egy tantárgyhoz kötődik, hanem jellemzik a tantárgyak közötti változatos kapcsolódási pontok.
- A pedagógusok és a tanulók egyenrangú, de különböző kompetenciákkal rendelkező partnerekként dolgoznak együtt.
- A tanulók önállóan döntenek és felelősek saját döntéseikért.
- A pedagógus szervező, tanácsadó szerepet tölt be.
- A tanulók közötti kapcsolatok erősek, kommunikatívak.

A projektoktatás és a művészeti nevelés kapcsolatát tekintve a közoktatás területén az óvodai nevelésben az utóbbi évtizedben egyre nagyobb teret hódítanak a különböző alkalmakhoz (pl.: jeles napok a néphagyományból vagy világnapok, úm.: pl. a Víz világnapja) kapcsolódó ún. témahetek. Ezek során a gyermekek az adott témakört több napon keresztül, óvodai vagy óvodán kívüli helyszíneken dolgozzák fel, rugalmas időkeretben, változatos tevékenység típusok és sokszínű módszertani eszközök segítségével. E programok szerves részeként, integrálva, a témák jellegétől függően különböző hangsúllyal jelennek meg az óvodai tevékenységformák, így a művészeti nevelés területei is. Az alapfokú oktatásban a projekt módszer alkalmazása korlátozottabb, az egyre kötöttebb idő- és szervezeti keretek nehézkessé tehetik a tantárgyi keretek között létrejövő megvalósítást. Ugyanakkor a művészetek területén, főképp a tantárgyi kereteken kívül van lehetőség e módszer alkalmazására (pl.: tematikus kiállítások, drámajáték bemutatók, táncprodukciók, koncertek). A felsőoktatásban a projekt módszer egyelőre leginkább a neveléstudományhoz kapcsolódó stúdiumok során például kutatási projektek formájában jelenik meg. Terjedése mégis túl lassú, alkalmazása nem gyakori, melynek fő oka társadalmi, intézményi, szervezeti és személyi keretekre vezethető vissza (pl.: a kötött tantervi keretek közé való be nem illeszthetőség).

2. Komplex művészeti projektek az óvodapedagógusok képzésében

A komplex művészeti projektek célja a művészetek önkifejezést, önismeretet, társas kapcsolatokat, kreativitást támogató szerepének megvalósítása és a közösségfejlesztés. Mindezeket túl a projekt módszerhez köthetően egy téma minél több oldalról történő, komplex megközelítése a művészetek sajátos eszközeivel. E projektek létrejötte során az oktató kiemelten épít a résztvevők egyéni képességeire, támogatva az egyéni tanulási utakat, szorgalmazva a művészetekben rejlő összefüggések

mélyebb megtapasztalását, törekedve a komplex művészeti élménynyújtásra és a művészetközvetítés korszerű módszereinek elsajátíttatására.

2.1 A projektek leírása és a projektmunka szakaszai

A Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem óvodapedagógus alapszakján öt évvel ezelőtt új mintatantervek bevezetésére került sor. Az abban megfogalmazott alapelveknek megfelelően lehetőség nyílt az eddig a pedagógusképzésben rendhagyónak számító tudásátadási formáknak az oktatásba való hatékonyabb bevonására a szokásos tanítási formákat felbontva, tanár és hallgató partneri együttműködésére alapozva. A művészeti nevelési kurzusok közül több eddig is ebben a szemléletben zajlott („Tavaszi zsongás” koncertprogramok, projektek a hátrányos helyzetű gyermekek, a hallgatók és a külföldi diákok bevonásával, művészeti estek, tematikus művészeti kiállítások stb.), ezért fontossá vált, hogy az eddigi munka az új kihívásoknak is megfeleltetve újabb jó gyakorlatokkal bővüljön. Lehetővé téve és tovább gazdagítva az önálló és csoportos művészeti tevékenységekben rejlő összefüggések mélyebb megtapasztalását, biztosítva így módon az átélt élmények szellemi és érzelmi hatásának erőteljesebb megvalósulását.

A következőkben az alábbi projektek lényeges elemeinek bemutatására kerül sor időrendi sorrendben:

- Kodály 135 „*Inspirációk és interpretációk*” (2017)
- „*Minden-Kor*” *Zene – Kalandozás a Muzsika történetében* (2018)
- *Grimm: A brémai muzsikások* (2019)
- „*Daloló falevelek*” - *Őszi hangverseny* (2021)
- *Móra Ferenc: A didergő király* (2022)

A felvonultatott projektek közül az első kettő kötelező, míg a további három kötelezően választható kurzus keretében valósult meg, az időtartam így az első két kurzusnál nagyjából három hónap, míg az utóbbi hármat tekintve négy hét volt.

2.1.1 Témaválasztás és célkitűzés

A Kodály 135 „*Inspirációk és interpretációk*” (2017) és a „*Minden-Kor*” *Zene* (2018) projekt ugyanahhoz a hallgatói csoporthoz kapcsolódott, így egy tanévet ölelt fel.

E *projektek témája* a másodéveseknek oktatott „*Óvodai zenei nevelés módszertana*”, majd a „*Zeneirodalom*” kurzushoz kapcsolódott. Az első esetben az adott félévben a magyar néphagyományok komplex megközelítése, továbbá a gazdag kodályi örökség került előtérbe, míg a második esetben a zeneirodalmi műveltség sajátos, komplex, saját élményen alapuló megközelítése jelent meg. A tárgyak hivatalos, tantervben rögzített időkerete nappali munkarendben heti két szeminárium volt, mely összesen 26-26 szemináriumi órát jelentett egy-egy félév során. A viszonylag magas hallgatói létszám miatt lehetőség volt osztott csoportban is dolgozni, mely által az óraszám tovább bővült.

2017-ben kettős Kodály-évforduló volt ¹, ezért lehetőségként adódott az ehhez kapcsolódó témák és tevékenységformák felajánlása a hallgatói csoportnak úgy, hogy a megközelítés változatos formáinak felvázolására került sor a kurzus első két óráján, kiemelve azt is, hogy a félév során más formában fogunk dolgozni, mint az előző félévekben. Tájékoztatást kaptak arról is, hogy miben más ez a tanulási forma ahhoz képest, amivel eddig találkoztak. Az elgondolás iránt nagyon érdeklődők voltak a hallgatók, ötleteikkel először bátortalanul, majd egyre lelkesebben csatlakoztak a felvetett témakörökhöz, így néhány hét elteltével kialakult, hogy mely tevékenységekre szeretnénk felépíteni a projektet, mint ahogy az is, hogy ehhez kapcsolódóan milyen tennivalók lesznek. Meghatároztuk a projekt célját és megalkottuk a projekt lezárásához kapcsolódó esemény (egyben a projekt) címét.

E *projekt célja* lett a Kodály kórusművekben megjelenő magyar néphagyományok énekes-hangszeres-táncos felelevenítése, megélése, továbbá az adott művekben rejlő mély érzelmi tartalom változatos vizuális kifejezése. A projektbe minél több résztvevő bevonása és aktivizálása, továbbá e témakör minél

¹ Kodály Zoltán születésének 135. és halálának 50. évfordulója.

komplexebb, több szempontú megismerése és művészeti feldolgozása a téma kisebb altémákra bontása által. Az egyes altémákhoz változatos zenei/képzőművészeti tevékenységek kapcsolódása, melyek megvalósítása a művészi kompetenciákon kívül jelentős fejlesztő hatást eredményezhet a hallgatók egyéb kompetenciáinak fejlődésében is (pl.: szervezőkészség, kooperáció, kreativitás, fantázia, önbizalom stb.). Így a feldolgozandó projekt integrálja a résztvevőkben az egymáshoz kapcsolódó különböző jellegű ismereteket és kompetenciákat.

A második projekt esetében már jóval gördülékenyebben alakult a kezdeti lépések megtétele, mivel az első félév sikeres munkáját követően a hallgatók várták a következő félévben a projektmunka újbóli lehetőségét. Így a tervezés és a feladatkörök beosztása sokkal rutinosabban valósult meg, továbbá az előző projekt sikerességének hozadékaként a hallgatók újabb ötletekkel gazdagították elképzeléseiket. E projekt célja a zeneirodalom széles palettájából válogatva minél több élőzenei szóló- és kamara bemutatóval az adott művek minél sokoldalúbb megközelítése és érzelmi átélése lett. A hallgatók javaslatára a zeneművek és létrejövő produkciók körét bővítettük. Így került be a záró programba például egy Disney rajzfilmzenéken alapuló és egy magyar rajzfilmzenéket bemutató hallgatói produkció is.

3. sz. ábra Hangszerek a „Minden-Kor zene” projektben (Forrás: saját kép)

A brémai muzsikusok (2019) és *A didergő király* (2022) című projekt szabadon, illetve kötelezően választható kurzus keretében valósult meg mesedramatizálás formájában. Az első esetben a résztvevők köre a tárgy jellegéből adódóan különböző csoportokban tanuló hallgatókból verbuválódott, mely a csoport lehetőségeinek felmérését követően nem okozott fennakadást a közös munkában. A mesék kiválasztása az első alkalommal történt meg, a projektek célja pedig a kiválasztott darabok minél élménydúsabb és sokszínűbb megközelítése volt a zene, az irodalom, a mozgás- és a vizuális kultúra felhasználásával.

4. sz. ábra A mesedramatizáláshoz alkalmazott gyermekhangszerek egy csoportja
(Forrás: saját kép)

A „*Daloló falevelek*” Őszi hangverseny (2021) korábban is gyakorta megvalósuló esemény volt az egyetem Gyakorló Óvodájához köthető hallgatói bemutatóként. Ugyanakkor ennek hagyománya néhány éve az időkeret hiányával és a világjárvány következtében némileg megszakadt. Ezért a 2021-es rendezvény elsődleges célja e hagyomány újraélesztése volt, mivel az eddigiektől eltérően e projekt nem felnőtt közönség, hanem gyermekek előtt került bemutatásra.

5. sz. ábra Projektzáró esemény meghívója („Daloló Falevelek” Őszi hangverseny, 2021. hallgatói munka, saját kép)

Mint oktató, az alábbi célok kitűzését is fontosnak tartottam az adott projektekhez kapcsolódva:

- Új megközelítésben és módszerekkel bemutatni a művészetek szerepét a fiatal felnőttek, jelen esetben a leendő pedagógusok képzésében.
- Közösségfejlesztés, együttműködési képesség és személyiségfejlesztés.
- A magyar népszokások, hagyományok a magyar nemzeti kultúra széles körű megismertetése.
- A zeneirodalom remekeinek újszerű megközelítése teret adva a hallgatók kreativitásának.
- Kommunikációs készség és tolerancia fejlesztése.
- Tájékozottá tenni a hallgatókat a magyar kulturális örökség és a zenetörténet-zeneirodalom komplexitásában, biztosítani, hogy szerezzenek élményeket és éljenek át jó gyakorlatot az adott kurzusok témájához (pl.: mesék komplex megközelítése) köthetően.
- Tudjanak a projektekhez kapcsolódó vokális és instrumentális zenei élményeket nyújtani, átélni, kreatív művészeti tevékenységekben részt vállalni.
- Legyenek nyitottak a projekthez kapcsolódó szakmai kihívásokra és elkötelezettek a közös munka sikeressége iránt.

Részcéljaim voltak továbbá:

- Kreativitás és művészeti kifejezőkészség fejlesztése.
- Önállóság a projektek során vállalt feladatok tervezésében, szervezésében és végrehajtásában.
- Önálló és csoportos ismeretszerzés a projektek témakörének megfelelően.
- A hallgatók művészeti kifejezési formáinak gazdagítása.
- A hallgatók szerezzenek gyakorlatot a hasonló programok (pl.: projektzárók) tervezésében, szervezésében és lebonyolításában.

Hosszú távon pedig olyan alkotó személyiségek nevelése, akik az egyes projektekben megtapasztalt és átélt művészeti élmények által képesek lesznek majd az általuk választott pedagógusi pályán ezen élmények átadására a gyermekek számára.

2.1.2 Tervezés

A *tervezés* lépései minden esetben az adott projekt folyamatának megtervezését, a résztvevők körének és feladatainak konkrét beosztását, az egyes részcsoportok vezetőinek, felelőseinek kiválasztását, a feladatok megvalósításának szervezeti- és időkeret szerinti beosztását, a munkaformák meghatározását jelentette, melyben a kezdetekben kiemelt szerepet kaptak a résztvevők közötti megbeszélések, a hatékony kommunikáció kiépítése és a feladatokban részt vállaló kollégákkal (amennyiben voltak) való egyeztetés.

A három hónap időtartamú projektek *időkerete* alapjaiban jól igazodott az egyetem szorgalmi időszakához, illetve a kurzusok heti óraszámához, ugyanakkor lehetőség volt a találkozási alkalmak bővítésére a létrejövő kisebb csoportok igényeinek megfelelően, így a megvalósítás során egyénenként és csoportos formában is sokkal több együtt töltött munkaóra valósult meg az alábbi beosztás szerint (1. sz. táblázat):

1. sz. táblázat: A projektek egyszerűsített időterve a kapcsolódó munkaformákkal és feladatokkal (saját szerk.)

<i>Időtartam</i>	<i>Munkaforma</i>	<i>Feladatok és tevékenységek</i>
1-2. hét	közös csoportmunka	téma felvetése és kiválasztása
		célok közös megfogalmazása
		élménygyűjtés és élménynyújtás a témához kötődve, ráhangolódás
3-11. hét, közben legalább két alkalommal csoportmegbeszélés az aktuális teendők függvényében (pl.: problémák megbeszélése és megoldási javaslatok, útmutatás)	egyéni munka, kiscsoportos munka, csoportmunka a projektben kitűzött feladatokhoz kapcsolódóan	a projekt kidolgozása: csoportok alakítása, feladatok elosztása, időterv az egyes részfeladatokhoz, eszközök, technika beszerzése, gyakorlás, egyeztetés egymással és a többi résztvevővel, a záró esemény tervezése
		a művészeti produktumok tervezése és kivitelezése a feladattervnek megfelelően
12. hét	egyéni munka, kiscsoportos munka, csoportmunka	a projektzáró rendezvény lebonyolítása a forgatókönyvnek megfelelően
13. hét	közös csoportmunka, egyéni munka	a projekt lezárása és értékelése (kérdőív és egyéni szóbeli beszámolók)

A rövidebb időtartamú projektek esetében a táblázatban jelzett tevékenységek szintén megvalósultak, csak az adott témák jellegéből adódóan némiképp koncentráltabban és rövidebb időintervallum során.

A projektek során megvalósuló *tevékenységek* egy része a szervezéshez, míg más része a különböző aktív művészeti tevékenységekhez kapcsolódott úgymint például: fotózás, videókészítés, éneklés (szóló- és kamarakórus), zenehallgatás, hangszeres játék (szóló- és kamarazene), tánc, rajzolás és festés.

A *feladatterv* két fő területre vonatkozott, minden esetben kijelölve az adott tevékenységekért felelős személy/személyek nevét. Az egyik terület a szervezési, a másik pedig a közreműködéshez kötődő feladatokat foglalta magában határidőkkel, illetve tartalmazta az egymásra épülő tevékenységek sorrendjét is, így jól átláthatóvá téve a folyamatot. Az egyes feladatok személy(ek)hez rendelése közös konszenzus alapján történt, figyelembe véve azt, hogy a csoport minden tagja kapjon feladatot, nagyban támaszkodva a hallgatók előzetes tudására (pl. táncos és/vagy hangszeres, énekes művészeti előképzettség). A szervezés tartalmazta például a közösségi médiában csoport létrehozását a folyamatos

és gyors kapcsolattartás érdekében, az anyagok gyűjtését és rendszerezését, a plakátok, meghívók eljuttatását az érintettekhez, a dekorálásban, a díszletek, jelmezek létrejöttében való segítségnyújtást, a próbarend kialakítását, a záróesemény technikai feltételeinek megbeszélését. A másik területen fő tevékenységek voltak: az énekes, hangszeres, táncos produkciókhoz és/vagy a képzőművészeti alkotások megszületéséhez kapcsolható művészeti aktivitások a fotózástól a filmkészítésen keresztül, továbbá a projektzárók forgatókönyvének és műsorának szerkesztése.

A megvalósítás fő *helyszínei*: az egyetemi könyvtár, az egyetem zöldövezetben lévő udvara, tanórai tantermek (zenei gyakorlók, rajzterem), próbatermek (kisebb szemináriumi termek), tanórán kívüli tevékenységekre alkalmas termek (pl.: tánc, öltözés), projektzáró rendezvény helyszíne (aula, óvoda tornaterme) voltak. A leglényegesebb technikai feltételek és eszközök pedig: fényképezőgép, kamera, hangszerek, kottatartók, laptop, világítás, mikrofon, erősítés, kották, fellépőruhák, díszletek, jelmezek - a projektek jellegéből adódóan.

2.1.3 Kivitelezés és lezárás

A projektek során az alábbi *művészeti tevékenységekre* került sor:

- népdalok csoportos és egyéni éneklése,
- magyar énekes gyermekjátékok közös játéka,
- hangszeres játék szólóban és kamarazenélés,
- éneklés szólóban és kórusban,
- néptánc csoportban és párban, közösen alkotott koreográfiával,
- szabad mozgások kivitelezése (pl.: betyárok tánca)
- hangszerelés (pl.: mesék zenei bejátszásainak megkomponálása)
- képzőművészeti alkotások (naptárak, meghívók, kottatartó mappák, dekorációk, díszletek)
- hangszerkészítés (pl.: hangeffektusok mesékhez),
- mozgókép (záróvideó) és képanyag (folyamatos dokumentálás) készítése és vágása.

A munkák összegzésének és lezárásának fő eseménye minden alkalommal egy projektzáró rendezvény volt, mely közül három az egyetem nyilvánossága előtt zajlott, a publikum aktív bevonásával (pl.: közös éneklés, vetélkedő)², egy pedig a Gyakorló Óvoda tornatermében.

6. sz. ábra: A projektzáró esemény meghívója (Kodály 135 projekt, hallgatói munka, saját kép)

² Két projektzáróról készült összeállítás megtekinthető az alábbi linkeken: Kodály 135 projekt (első változat, létezik egy komplexebb angol nyelvű változat is, de az nincs a világhálón): <https://www.youtube.com/watch?v=EybFgmIJHLK> (2023.07.02.), illetve MindenKor Zene: <https://www.youtube.com/watch?v=WHDDbVWmMGY&t=404s> (2023.07.02.)

A *forгатókönyvek* megalkotásában sokféle tevékenységet kellett összehangolni, így a végső változatok (természetesen) szinte csak néhány nappal az események előtt születtek meg (a Kodály 135 projekt kivonatát lásd 2. számú táblázat).

2. sz. táblázat: A Kodály 135 projekt záró eseményének egyszerűsített forгатókönyve (saját szerk.)

Program	Zeneművek/tevékenységek	Időtartam kb.
Bevonulás, elhelyezkedés, közös ének	<i>Nagyszalontai köszöntő</i> („Serkenj fel kegyes nép” egy szólamban, 3 versszakkal, a végén „Mesterünk fejére” szöveggel)	1 perc
Bevezető, a közönség köszöntése, a projekt történetének rövid ismertetése, a következő két műsorszám és előadó felkonferálása		3 perc
Kodály Zoltán által gyűjtött népdalok klarinéton	három népdal, kapcsolódó kivetítés háttérrel	2, 5 perc
Kodály Zoltán által gyűjtött népdalok - szólóének	három népdal, kapcsolódó kivetítés háttérrel	3 perc
A projekt során készült naptárak bemutatása (videóvetítéssel)	kivetítés (népdalok listája és naptárképek színesben és nagyban)	3-4 perc
Furulya kamaracsoport előadása	<i>Madárka, madárka</i> Kodály: <i>A juhásznak</i> – két szólamban <i>Úgy tetszik, hogy</i> – először együtt, majd kánonban	2-3 perc
A néptáncsoport bemutatója	Bukovinai táncok	5 perc
Énekkarok fellépése – Kodály Zoltán kórusművek és egy karácsonyi dal	Kodály Zoltán: <i>A juhásznak</i> Kodály Zoltán: <i>Rossz a Jézus kis csizmája</i> Karácsonyi dal – <i>Evening Rise</i> Kodály Zoltán: <i>Karácsonyi pásztortánc</i>	4 perc
A videóösszeállítás megtekintése a projektről	A videó megtekintése	4 perc
A záró népdal felkonferálása, a közönség bevonása az énekbe, egyben felhívni a figyelmüket, hogy a műsor befejeztével tekintsék meg a hallgatók munkáiból készült kiállítást. A program zárása.	<i>Esti dal</i> („Erdő mellett estvéledtem”) közös éneklése	3 perc

7. sz. ábra: A kottatartó mappa mintája és egy ajándéknaptár (hallgatói munka, saját kép)

2.1.4 Értékelés

Jelen írásban a Kodály 135 projektet követő felmérés értékelésének eredményei kerülnek közlésre. E projekt hallgatói értékelése nyitott és zárt kérdéseket tartalmazó kérdőívvel történt. A hallgatók véleményét kértem megkezdett mondatok befejezésével, állítások érvényességének, erősségének Likert-skálán való jelölésével és két kifejtendő kérdés során egyéni véleményük további megfogalmazásával és javaslataik leírásával. Az értékelőlapok kitöltésére papír alapon, a projektzáró eseményt követő „teadélutánon” került sor, ahol az írásbeli véleménynyilvánítást kötetlen beszélgetés követte. Egy ilyen alkalommal fogalmazódott meg az igény a hallgatók részéről, hogy további zenei stúdiumok során is szívesen dolgoznának hasonló módon.

Az értékelőlapot ez esetben 24 hallgató töltötte ki. Az értékelés a felvetések sorrendiségében az alábbi eredményeket tükrözte (a kiegészítendő mondatokra vonatkozóan kategorizálva az egyes véleményeket):

„A projekt eredményes volt számomra, mert ...” kezdetű nyitott mondat esetében az alábbi válaszokat adták a résztvevők (az egyes, a véleményeket összegző kategóriák a válaszok gyakoriságát tekintve következnek):

1. kategória: egyéni élmények a művészeti tevékenységekben pl.: „újra néptáncolhattam”, „sok művészeti élményt szereztem, melyet átadhattam a közönségnek is”, „aktívan vehettem részt művészeti feladatokban”, „alkothattam, művészeti élményekkel gazdagodtam”, „kiélhettem a kreativitásomat, fejlesztettem a közös munkához szükséges készségeimet”, „rengeteg élménnyel gazdagodtam, jól éreztem magam közben”, „sokan kipróbálhatták magukat a komfortzónájukon kívül”, „kamatoztattam a meglévő művészeti tudásomat”, „több területen is kipróbálhattam magam”.

2. kategória: a munkaformára utaló vélemények pl.: „jobban összehozta a csapatot”, „a csoport együttműködött”, „megmutathattuk másoknak, mit tanulhattunk egymástól”, „mindenki megismerte a másik tehetségét”, „a szemem láttára állt össze sok kicsi munka egy nagy egésszé”, „együtt tudtunk dolgozni a csoporttal”, „száraz tanulás helyett élményszerűen tanultunk”, „a szerzett tapasztalatokat pályám során tudom majd hasznosítani”.

3. kategória (az előzőhöz képest azonos gyakorisággal): pozitív visszajelzések, siker érzékelése pl.: „mindenkitől pozitív visszajelzést kaptunk”, „sok dicséretben részesültem”, „sikerült élményt nyújtani”, „sok pozitív visszajelzést kaptunk”, „láttam a résztvevők arcán, hogy élvezik a műsort”, „sikerült megvalósítanunk azt, amit elterveztünk”, „teljesítettük, amit elterveztünk”, „teljesítettük a kitűzött célokat”.

4. kategória: egyéni élmények az ismeretszerzésben pl.: „sok ismeretet szereztem, melyet átadhattam a közönségnek is”, „megfigyelhettem, hogyan kell egy projektet készíteni”, „sok dalt és néphagyományt ismertünk meg”, „megismerkedtem népdalokkal és néptáncokkal”.

„A projekt hozzájárult ahhoz, hogy...” kezdetű nyitott mondat esetében a válaszok kategóriái az alábbi megoszlást mutatják (ebben az esetben a vélemények gyakorisága jelentős eltérést nem mutatott):

1. kategória: ismeretek szerzése pl.: „megismerkedjek Kodály zenepedagógiájával”, „megismerkedhessek Kodály gyűjtötte népdalokkal”, „megismerhessük Kodály művészetét változatos tevékenységformákon keresztül”, „több ismeretet szerezzek Kodály Zoltánról”, „sok néphagyományt ismerjek meg”, „megismerjük Kodály munkásságát és a néphagyományokat”.

2. kategória: közösségfejlesztés pl.: „összekovácsolja a csapatot”, „jobban megismerjük egymást a közös munka során”, „jobban tudjunk együttműködni”, „többet dolgozzak együtt a társaimmal”, „megtanuljak csoportban dolgozni”, „a csoport jobban összekovácsolódjon”,

3. kategória: egyéni képességek fejlődése pl.: „új dolgokban is kipróbálhassam magam (pl.: néptánc)”, „több területen bemutathassam a tudásom”, „a színesebb egyéniségek a jó hangulatú órákon

megmutathassák, miben jók”, „megtanultam pontosan, átgondoltan dolgozni és tervezni”, „hozzájárult, hogy az egyetem dolgozói és hallgatói megismerjék a diákok tehetségét”

4. kategória: érték-átadás és teremtés pl.: *„méltó módon megemlékezünk Kodály születésének évfordulójáról”, „megosszuk az ének, a zene, a tánc fontosságát a publikummal”, „értékeket és rengeteg élményt szereztek”, „összegyűljenek a zeneszerető emberek”, „közösén szépet alkothassunk”.*

„A legjobban az tetszett, hogy...” kezdetű nyitott mondat esetében a válaszok a következő kategóriákban összegezhetők:

1. kategória: közösségfejlesztés pl.: *„jól ment a közös munka”, „milyen jól együtt tudtunk dolgozni egymással és a többi résztvevővel”, „mindenki részt vett benne”, „együtt dolgozhattam sokakkal”, „együtt dolgoztunk”* (több említés), *„mindenki részt vett benne és látszott a munkája”, „mindenki részt vett benne, mindenkinek volt feladata, megtaláltuk, ki miben jó”, „minden órán lelkiismeretesen, egy csapatként dolgoztunk”, „mindenki hozzátett egy kicsit magából”, „a közös munka során mindenki szívét-lelkét beleadta”, „sokat nevtünk, bohóckodtunk, eltereltük a gondolatainkat”, „rájöttünk, hogy közösén nagy dolgokra vagyunk képesek”*

2. kategória: a munka eredményessége és sikere pl.: *„a közönség tényleg élvezte a produkciónkat”, „egy fergeteges napot zártunk”, „sok elismerést kaptunk”, „milyen jó lett a végeredmény”, „nagyon sokan eljöttek a záró eseményre”, „kedvenc dalom énekelhettem”, „sok jó dalt tanultunk”, „videón is bemutatták a munkánkat”*

3. kategória: a projekt formával kapcsolatos kijelentések: *„a projekt színes volt és sokrétű”, „kreatív módon készítettük el a projekt elemeit”, „többféle területen dolgoztunk (tánc, ének, hangszer, rajz)”, „mindenki a számára legkézenfekvőbb területen mutathatta meg a tehetségét”, „mindenki maga választotta meg, hogy a projekt mely részében szeretne részt venni”* (több említés), *„mindenki megmutatta, miben jó”, „a félév végén nem kell vizsgázni”*

A következő kérdéscsoport során a hallgatók 13 állítás esetében nyilatkoztak arról, hogy számukra az adott állítások milyen mértékben jelentősök. Ezt minden állításnál egy Likert-skála szerint jelölték, ahol az egyes fokozat az *„egyáltalán nem jelentős”*, míg a hatos fokozat a *„nagyon jelentős”* fokozatot képviselte.³

Az állítások az alábbiak voltak:

1. A hivatásom során hasznosítani tudom majd a projekt során tapasztaltakat.
2. Ismereteket szereztem a magyar néphagyományokról.
3. Ismereteket szereztem Kodály Zoltánról.
4. Megbecsültem társaim munkáját.
5. Sikerült jól együtt működni a közösséggel.
6. Megmutathattam, hogy miben vagyok a legjobb.
7. Olyan tevékenységeket végezhettem, amelyeket szeretek.
8. Kipróbálhattam magam olyan tevékenységekben, amelyeket még nem csináltam.
9. Jó hangulatban teltek az órák és a felkészülés.
10. Jól éreztem magam a projekt tervezése, szervezése és lebonyolítása során.
11. A projekt még jobban összekovácsolta a közösségünket.
12. Többet dolgoztam a félév során, mint eddig.
13. Nagyobb örömmel tanultam a félév során, mint eddig.

3.számú táblázat: Az egyes kijelentések jelentőségének foka a hallgatók megítélése alapján (N=24, az utolsó két oszlopban vastagon, döntve kiemelve az adott kijelentésre vonatkozó három legmagasabb gyakoriság értéke)

³ A megfogalmazott kijelentések a projekt céljaiban leírtakkal összhangban kerültek megfogalmazásra.

Az állítás sorszáma	A jelentőség mértéke			
	3	4	5	6
-				
1.	2	2	8	12
2.	-	4	12	8
3.	1	2	10	11
4.	-	1	2	21
5.	1	4	7	12
6.	2	3	4	14
7.	-	2	6	16
8.	2	8	5	8
9.	-	1	4	19
10.	-	1	7	16
11.	-	3	6	14
12.	1	6	9	8
13.	1	5	4	13
összes jelölés	10	42	84	172

A 3. számú táblázat adatait alapul véve az alábbi megállapítások tehetők:

A hat fokozatból a megkérdezettek az egyes fokozatot egyáltalán nem, a kettést összesen négy alkalommal jelölték a hallgatók, így ezeket e táblázatban nem jelöltem. Míg a legmagasabb fokozatot alkalmazták legnagyobb gyakorisággal, majd ezt az ötödik és a negyedik fokozat követi szinte felezve az előző mértéket. Arányait tekintve jelentős különbséggel következik a három alsó fokozat, melyek esetében: a 13 állítás közül a hallgatók egyet sem jelöltek a legalacsonyabb fokozattal, a kettős fokozatot is összesen egy megkérdezett használta négy kijelentésnél (6.8.9.13.). A hármas fokozat használata összesen 10 alkalommal fordult elő, hét kijelentésnél (1.3.5.6.8.12.13.).

A felső három fokozatnál jobban észrevehetőek a hangsúlyok és a különbségek az egyes véleményeknél, így árnyaltabb kép rajzolódik ki. A *négyes fokozat* esetében a legnagyobb jelentőséget gyakoriságát tekintve a hallgatók a 8. állításnak tulajdonítottak⁴ (nyolc jelölés), majd ezt a 12. állítás követi hat jelöléssel⁵, a 13. állítás⁶ öt jelöléssel, a 2. és az 5. állítás négy jelöléssel, a 6. és a 11. állítás három jelöléssel, a 3. állítás két jelöléssel, végül a 4.9.10. állítás egy-egy jelöléssel. Az *ötös fokozatot* a hallgatók nagy gyakorisággal alkalmazták véleményük kifejezésében. A legtöbb alkalommal a 2.⁷ (12 alkalom), a 3.⁸ (tíz alkalom) és a 12.⁹ (nyolc alkalom) kijelentésnél használták, míg ötnél több említést kapott az 1., az 5., a 10., a 7. és a 11. kijelentés. A legnagyobb gyakorisággal jelölt *hatos fokozatnál* a legtöbb jelölést a 4. állítás¹⁰ (21 jelölés), majd a 9. állítás¹¹ (19 említés) kapta. Tíznel magasabb jelölést kapott a 7. és a 10. (16 jelölés), a 6. és a 11. (14 jelölés), a 13. (13 jelölés), az 5. és a 3. (12, illetve 11 jelölés), míg a legkisebb mértékű jelölés ebben a kategóriában a 2. és a 12. állításhoz (8-8 jelölés) kapcsolódott.

A 13 kijelentés közül a legjelentősebbnek vélt állítások sorrendje a következő (hatos fokozat):

1. Megbecsültem társaim munkáját.
2. Jó hangulatban teltek az órák és a felkészülés.
3. Jól éreztem magam a projekt tervezése, szervezése és lebonyolítása során.

⁴ „Kipróbálhattam magam olyan tevékenységekben, amelyeket még nem csináltam.”

⁵ „Többet dolgoztam a félév során, mint eddig.”

⁶ „Nagyobb örömmel tanultam a félév során, mint eddig.”

⁷ „Ismereteket szereztem a magyar néphagyományokról.”

⁸ „Ismereteket szereztem Kodály Zoltánról.”

⁹ „Többet dolgoztam a félév során, mint eddig.”

¹⁰ „Megbecsültem társaim munkáját.”

¹¹ „Jó hangulatban teltek az órák és a felkészülés.”

4. Olyan tevékenységeket végezhettem, amelyeket szeretek.

Az ötös fokozatnál:

1. Ismereteket szereztem a magyar néphagyományokról.
2. Ismereteket szereztem Kodály Zoltánról.
3. Többet dolgoztam a félév során, mint eddig.

A négyes fokozatnál:

1. Kipróbálhattam magam olyan tevékenységekben, amelyeket még nem csináltam.
2. Többet dolgoztam a félév során, mint eddig.
3. Nagyobb örömmel tanultam a félév során, mint eddig.

A kérdőív utolsó két kérdése során a hallgatók egyéni képességeinek fejlődésére, illetve a projekttel kapcsolatos javaslataik megfogalmazására vonatkozott. A válaszokban az első felvetéssel kapcsolatban a következő kategóriák jelentek meg, az említések gyakoriságának megfelelően, csökkenő sorrendben (4. sz. táblázat):

4. számú táblázat: A hallgatók véleményének megoszlása és kategóriái a „*Véleménye szerint mely képességei fejlődtek leginkább a projekt során?*” kérdésre

Kategória megnevezése	Említések száma
együtműködési készség, csoportmunka	11
szervezőkészség, feladatmegosztás	10
zenei készségek fejlődése	10
rajzképességek fejlődése	6
kreativitás fejlődése	5
képzelet fejlődése	2
bátorság, előadókészség, segítőkészség, új technikák ellesése, zene iránti tisztelet és szeretet	1

A javaslatok esetében a hallgatók többsége azt hangsúlyozta, hogy a „*projekt úgy volt jó, ahogy ki lett találva*” (11 említés) vagy nem írt véleményt ehhez a ponthoz (4 fő). Összesen hét esetben fogalmazódtak meg konkrét javaslatok, melyek egy része a zárórendezvényre vonatkozott (pl.: „*szébb környezetben előadni*”, „*több helyszíni próba*”, „*több néző, hirdetés*”), míg másik része a „*még hatékonyabb egymás közötti kommunikációt*” és a „*folyamatosabb ellenőrzést*” hiányolta. Ezzel egyrészt rámutatva azokra a nehézségekre, melyek adódhattak az adott környezetben és a meglévő feltételek között.

Az eredmények tehát tükrözik a projekt céljaként leírtakat, alátámasztva a módszer hatékonyságát a művészeti területeken. A legjelentősebbnek jelölt állítások részint a közösség és a hallgatói kompetenciák fejlődését, az élményközpontúság megvalósulását, részint a magyar nemzeti kulturális örökség átörökítésének sikerességét támasztották alá. A nyitott mondatokra adott válaszokból kirajzolódott, hogy a résztvevők lényegesnek tartották, hogy a projekt során megmutathatták, miben a legjobbak, társaikkal együttműködve, jó hangulatú légkörben dolgozhattak, aktívabban tevékenykedhettek, mint más kurzusokon. Ezen kívül kiemelték a projekt szerepét közösségük megismerésében, aktív formálásában és egyéni képességeik fejlődésében.

3. Összefoglalás

A bemutatott projektek egy-egy aktuális téma rendhagyó feldolgozása köré szerveződtek, a hallgatók leendő hivatásához szervesen kapcsolható komplex művészeti aktivitásokkal, melyek létrejötte a hagyományos munkakereteket felbontva műhelymunkákban formálódott, majd projektzáró

rendezvényeken, hangversenyen összegződött. A művészeti produktumok kialakításában többségében nappali tanrendű óvodapedagógus hallgatók és művészeti oktatóik vettek részt. A résztvevő hallgatók létszáma 12 és harminc fő között volt. A projektek minden elemének kidolgozása a résztvevők konszenzusán és kreativitásán alapult, az oktatók elsősorban szakmai tanácsokat nyújtottak, az ötletek gazdagítására és a feltételek minél optimálisabb megteremtésére törekedve. Az aktív zenei tevékenységek szóló- és kóruséneklést, szólóhangszeres és kamarazenei produkciókat, táncbemutatót foglaltak magukban, míg a képzőművészet területén hallgatói alkotások bemutatására került sor. A közös munka hallgatói értékelése minden esetben igazolta az ilyen jellegű tanulásszervezés és oktatási módszer létjogosultságát és sikerességét a felsőoktatásban. A projektek mindegyike nagy sikerrel és sok élménnyel gazdagította a hallgatóságot és a résztvevőket – alátámasztva a hasonló típusú kezdeményezések előtérbe helyezésének fontosságát a hallgatók művészeti nevelésében és későbbi pedagógusi munkájában.

Végezetül álljon itt egy, a kari honlapon megjelent hallgatói beszámoló a 2018-ban megvalósult projektről:

„MindenKor Zene-Kalandozás a Muzsika történetében” Projektzáró a Pedagógiai Karon

2018.november 21-én került sor arra a projektzáró műsorra, melyet a Pedagógia Kar 3. évfolyamos óvodapedagógus hallgatói rendeztek a kar kórusával, valamint a zenei alkotóműhely tagjaiból alakult művészeti csoportokkal együtt. A műsor a „MindenKor Zene - Kalandozás a Muzsika történetében” címet kapta. Felütésként régi korok zenéit énekeltük, majd a mesék világába tettünk utazást egy videó összeállítás keretében (Disney filmek zenéi). Ezután színesebbnél színesebb produkciók követték egymást. És persze minden a zene és a zenei korszakok körül forgott. A közönség számára felidézttük énekes-hangszeres változatban kedvelt magyar meséink (Vuk, Süssi a sárkány, A nagy ho-ho-horgász) dalait. A fúvolyacsoport ízelítőt adott a kelta zene és a reneszánsz táncok világából. Néhányan a klasszikusokat idézték fel: Mozart és Beethoven zenéiből válogatva, míg mások népzenei bemutatóval, régi korok magyar táncaival, továbbá jazz kánonnal készültek. A műsor zárásaként karunk énekkara a zeneirodalom remekeit adta elő a középkortól napjainkig, egyben közös éneklésre invitálva a jelenlévőket. A rendezvényünket megtisztelő vendégek nem mentek haza üres kézzel: zenei színezőt kaptak ajándékba.

A projektet, továbbá a zenei alkotóműhely hallgatóinak produkcióit Nagyné Ágrány Brigitta tanárnő vezette és koordinálta, az énekkar kiváló bemutatója Hoffner Tibor tanár úr felkészítő munkájával és vezetésével valósulhatott meg. A hallgatói produkciók megvalósításában mindketten aktív közreműködők is voltak.

Schweitzer Dorina

harmadéves óvodapedagógus hallgató

4. Irodalom

Deszpot, G. (2007): *Művészeti projekt, mint fejlesztő lehetőség az integrált nevelésben.* Fejlesztő Pedagógia, 18. évfolyam, 1. szám. 46-51.

Dewey, J.–Kilpatrick, W. H. (1935): *Der Projektplan. Grundlegung und Praxis.* Hermann Böhlau Nachf., Weimar.

Frey, Karl (2012): *Die Projektmethode: Der Weg zum bildenden Tun.* Beltz Verlag-Weinheim und Basel.

Kiss László (2005): *A projektpedagógia nevelési hatásrendszerének vizsgálata.* Forrás: <http://kisslaszlo.spec.hu/a-projektpedagogia-nevelesi-hatasrendszerenek-vizsgalata> [2021. 08.05.]

Kodály Zoltán (1984): *Magyarság a zenében* (1939). Magvető Kiadó, Budapest. Eredeti megjelenés: SZEKFŰ Gyula (szerk.): *Mi a magyar?* Magyar Szemle Társaság, Budapest.

Lada László (2009): *Oktatási módszerek*. Forrás: <https://ofi.oh.gov.hu/tudastar/problemak-kerdesek/oktatasi-modszerek> [2021. 08.04.]

L. Ritók, Nóra (2008): *Projektpedagógia a hátrányos helyzetű tanulók oktatásában*. Educatio Társadalmi Szolgáltató Közhasznú Társaság, Budapest.

M. Nádasi Mária (2003): *Projektoktatás. Elmélet és gyakorlat*. Gondolat Kiadói Kör, ELTE BTK Neveléstudományi Intézet, Budapest.

M. Nádasi Mária (2010): *A projektoktatás elmélete és gyakorlata*. Magyar Tehetségsegítő Szervezetek Szövetsége.

Verók Attila-Vincze Beatrix (2011): *A projekt módszer elmélete és gyakorlata*. Készült az Eszterházy Károly Főiskola nyomdájában, Eger. Felelős kiadó: dr. Kis-Tóth Lajos
Forrás: https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0005_41_projektmunka_pdf/41_projektmunka_3_3.html [2021. 08.05.]